

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

З НАЗІРАННЯЎ НАД КАМПАЗІТАМІ У МОВЕ ТВОРАЎ М. БАГДАНОВІЧА

Пачатак ХХ ст. стаў шчодрымі ўваходзінамі ў маладую беларускую літаратуру цэлай плеяды майстроў мастацкага слова. Хвалі нарастаючага нацыянальна-вызваленчага руху ўскалыхнулі ўскраіны царскай імперыі, і «...жыццёвая іх сіла Збудзілася і буйна ўскаласіла». Янка Купала, Якуб Колас, Цётка, Змітрок Бядуля, Цішка Гартны, Ядвігін Ш., Максім Гарэцкі і інш. няспешна, але ўпэўнена і рашуча ўвайшлі ў літаратуру, прынёшы ў яе новыя тэмы і вобразы, непараўнальна падняўшы яе ідэйны і мастацкі ўзровень. У гэтым пераліку імёнаў пачынальнікаў новай беларускай літаратуры адметнае месца належыць і Максіму Багдановічу — паэту-класіку, які, хоць і прайшоў толькі праз адно дзесяцігоддзе ХХ стагоддзя, але «сваёй творчасцю здолеў звязаць сябе з гэтай велічнай і трывожнай эпохай, здолеў адчуць і шмат у чым выразіць яе дух і пафас, канфлікты і поступ, драматызм і светлыя надзеі»¹.

Кароткім быў жыццёвы і творчы шлях Максіма Багдановіча. Усяго толькі дзесяць год гучала яго паэтычная ліра, але і за гэты час ён здолеў стаць прызнаным аўтарытэтам шмат у якіх накірунках мастацкай творчасці. Паэт, крытык, публіцыст, навуковец-даследчык славяншчыны...— усюды ён паспеў пакінуць свой глыбокі след, даць сваё, адметнае бачанне розных гістарычных з'яў і падзей, уславіць чалавека працы, выявіць свой цэласны, аптымістычны светапогляд.

Творчасць М. Багдановіча прыпадае на пачатковы перыяд фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якая, дзякуючы майстрам слова, шляхам проб і, бясспрэчна, памылак паступова набывала рысы агульнаразумелай і агульнапашыранай сістэмы маўлення беларускага народа. Распрацоўваючы новыя літаратурныя жанры і паэтычныя формы (напр., рандо, санет, трыялет, тэрцыны), М. Багдановіч, як і іншыя пісьменнікі пачатку ХХ ст., узбагачаў і ўдасканальваў выяўленчыя сродкі літаратурнай мовы, імкнуўся зрабіць яе гнуткай і здольнай перадаваць самыя тонкія адценні пачуццяў і асацыяцый². Сярод гэтых сродкаў не апошняе месца займаюць кампазіты—складаныя назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і інш.

У навукова-лінгвістычнай літаратуры складаныя словы большасцю даследчыкаў разглядаюцца як сродкі кніжнага паходжання, што сталі шырока ўжывацца дзякуючы царкоўнаславянскім (усходнеславянскім) перакладам кніг рэлігійнага зместу з грэчаскай і лацінскай моў³. Такія складанні, як сведчаць помнікі старабеларускай пісьменнасці, і пазней былі характэрны пераважна творам кніжна-літаратурнага тыпу, якія працягвалі традыцыі папярэдніх эпох і ў той ці іншай ступені здавальняліся трафарэтнымі, этыкетна-стабільнымі ўтварэннямі накішталт **благополучие, богоносць, всемилостивый, добронравный, доброчьстье, зьлообразны, целомудренный** і да т. п.

З другога боку, ужо ў помніках агульнаўсходнеславянскага паходжання сустракаецца значная група складанняў, характэрных вусна-дыялектнай мове, якія з прычыны сваёй экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі, прыніжанасці стылю не маглі ўжывацца ў творах рэлігійнага зместу. Такія словы адносіліся да сферы паўсядзённага жыцця чалавека, характарызувалі тыя з’явы і прадметы рэчаіснасці, з якімі простыя араты або паляўнічы сутыкаўся пастаянна: **воданось, горемыка, дуботокъ, мехоноша, сеножать, сыромятный** і інш. Сюды ж варта аднесці і шматлікія складанні-ўласныя імёны, якія ў вялікай колькасці ўжываліся ўсходнімі славянамі яшчэ да прыняцця хрысціянства (**Брачыслаў, Святаполк, Уладзімір, Усевалад, Дзяржыкрай, Тварымір** і інш.)⁴.

У творах М. Багдановіча выяўляюцца складаныя словы як кніжна-літаратурнага, так і народна-дыялектнага тыпаў. Аднак пераважаюць апошнія. І гэта зразумела, калі ўлічыць, што новая (сучасная) беларуская літаратурная мова фарміравалася на жывой народна-дыялектнай аснове, якой у значна меншай ступені былі характэрны складанні кніжнага паходжання. Па-другое (і гэта вельмі важна), на характар выкарыстання кампазітаў паклалі адбітак пошукі паэта менавіта ў галіне арыгінальных тропай фальклорнай лірыкі, іх свядомае наследаванне і выкарыстанне: «Соткі год народ вытвараў сваю паэзію, вырабляў прыпадаючыя да сваёй душы вобразы, параўнанні, эпітэты, сюжэты, творчаскія падходы. А чым нашы песняры скарысталіся са ўсяго гэтага? Бадай-што нічым... Думаецца, пакуль мы робім першыя крокі, трэба нам трымацца народнай песні...»⁵.

Аналіз фактычнага матэрыялу⁶ сведчыць, што самым папулярным мастацкім тропам М. Багдановіча ў плане выкарыстання кампазітаў з’яўляецца эпітэт. Асаблівай шырынёй і валентнасцю характарызуюцца асновы-кампаненты, якія абазначаюць колер і яго адценні. Прычым найбольшай частатай валодаюць асновы **цёмны, жоўты, зялёны, чырвоны, сіні**: цёмна-зялёная хвоя (I, 197), цёмнавокая пані (I, 426), густа-цёмная вада (II, 18), жоўта-чырвоныя агні (I, 41), чырвона-жоўты месяц (I, 64), бледна-сіні маладзік (I, 42), сінякрылы матылёк (I, 54), ярка-чырвоныя боразны (I, 58) і інш. Шмат эпітэтаў колераабзначэння набываюць аказіянальна-аўтарскі характар; яны вызначаюцца нечаканасцю мастацкай дэталі, незвычайным спалучэннем у адным складанні слоў-кампанентаў самай разнастайнай семантыкі: празрыста-цёмная ноч (I, 200), шэра-ружаваты час (I, 348), смяротна-жоўтая вада (I, 354), аксамітна-чорная вада (II, 22), бледна-васковы твар (II, 31), празрыста-чырвоныя пальцы (II, 17), густа-цёмная вада (II, 18).

Пад уплывам вуснай народнай творчасці ў творах М. Багдановіча сустракаецца шмат раздзельнааформленых складанняў, утвораных з двух простых якасных прыметнікаў, кожны з якіх захоўвае сваю склонавую форму: О, як прыгожы-дзіўны ты, Двайной красы аблік ядыны! (I, 140); Толькі ўходзіць у хату сястрычанька,— Белы-чысты ліст у руках (I, 235); Лінуць з неба залівы бязмерныя і абмююць ад бруду смуроднага ўсю зямлю яны, белы-вольны свет (I, 274); А чалом, чалом, мае госцейкі, Сабірайцеся на бяседачку... За абрусікі бялёвыя,— Ой, бялёвыя-саматканыя (I, 248) і інш.

Гаворачы пра эпітэты-складанні ў творах М. Багдановіча, нельга не адзначыць незвычайную разнастайнасць іх словаўтваральных тыпаў і мадэлей, што, несумненна, сведчыць не толькі пра здольнасці паэта «самаствараць» кампазіты, але і дасканаласць веданне ім прыёмаў і спосабаў іх утварэння, высокае моўнае чуццё і добры мастацкі густ: Быццам тысячы крэпка нацягнутых струн, Танкаствольныя сосны звіянец (I, 28); Ужо нічога ў ім няма, Адно ёсць — рупнае каханне, Салодка-соннае бажанне, Салодка-сонная дума (I, 145); Як той матылёк лёгкакрылы, што вось-вось із маку ўзвіецца, на вуснах яе трапятала і была не ў сілах сарвацца адно цікавейнае слова... (I, 194); ...і сямібарвы пас Лукой прыгожай лёг ў бэзовым небе (I, 224); Ты ночкаю каляднай варажыла і ў воду воск напоўправідны ліла (I, 227); Але не могуць яны па-

забыць акіян многашумны — Нат у нябёсах і стуль адбіваюцца ў гладзі люстранай (I, 403) і інш.

Значную цікавасць уяўляюць і складаныя прыметнікі, што ўжываюцца М. Багдановічам у крытычных артыкулах. Добра ведаючы рускую і класічную еўрапейскую культуру, уважліва адносячыся да першых крокаў беларускіх пісьменнікаў, ён імкнуўся пашырыць не толькі тэматыку і формы роднай паэзіі, але і далучыць яе да культуры творчасці, вырацаванай усёй сусветнай літаратурай. Дзякуючы гэтаму, у яго крытычных артыкулах мы сустракаем з кампазітамі-прыметнікамі тэрміналагічнага характару, якія пазней трывала замацаваліся ў навуковым стылі: усестаронняга развіцця (II, 96), многабачны талент (II, 103), трыедзінае дрэва (II, 104), пры адзінакавых геаграфічна-кліматыхных варунках (II, 104), рэлігійна-гістарычныя працы (II, 111), памагалі вырабленню пачаткаў нацыянальна-беларускага самапачуцця (II, 114), у старафранцузскіх формах (II, 130), пяцістопным ямба (II, 381), тэарэтычна-гістарычны нарыс (II, 381) і інш.

Думаецца, што ўтварэнне такіх складанняў адбывалася не без уплыву рускай мовы, у якой к пачатку XX ст. была ўжо стала вырацаваная практыка ўжывання кампазітаў тэрміналагічнага характару ў навуковай літаратуры. Аб гэтым сведчыць і тая нязвыклая «чужароднасць» паасобных кампанентаў складанняў, якія выкарыстоўваліся крытыкам пры ўтварэнні (верагодней: пры запазычванні) некаторых з гэтых кампазітаў. Пераважная большасць іх з'яўляецца ўтварэннямі кніжнага паходжання.

Яркай вобразнасцю і непаўторнасцю характарызуюцца ў творах М. Багдановіча складаныя назоўнікі. Асабліва гэта датычыцца эпітэтаў-прыдаткаў, большасць з якіх створана паэтам на базе агульнавядомых слоў у адпаведнасці з патэнцыяльнымі магчымасцямі беларускай мовы: *Добрай ночы, зара-зараніца!* (I, 40); *Гукне вясна і, як ветрам, развее Гора-нуду* (I, 157); *Рвецца белы, рвецца, трэплецца насоў, Разляцелісь яго кудры-валасы* (I, 176); *Рынуліся хмары да ракі радзімай і зліліся з ёю ліўнем кропель-слёз* (I, 97); *У гутарках-казках аб шчасці, аб згодзе Сэрца навін не пачуе* (I, 89); *Там жывуць болей грашавітыя людзі: баяры, княжацкія ваікі-дружыннікі, багатыры-гандляры* (II, 28) і інш.

Свядомая арыентацыя М. Багдановіча на максімальнае выкарыстанне сродкаў вуснай народнай творчасці вымагала ад пісьменніка не толькі выкарыстоўваць ужо вядомыя, традыцыйна-песенныя элементы тыпу *дыван-самалёт, мора-акіян, палын-трава, сарока-варона, трава-мурава*, але і ствараць уласныя наватворы, тым самым «уліць у нашу паэзію свежыя сокі, каб стаць бліжэй да душы роднага народа, лепей наталіць яе духоўную смагу»⁷. Узорамі такой моватворчасці паэта могуць паслужыць кампазіты-назоўнікі ў вершах, стылізаваных пад народныя песні:

Ой, лясы-бары ды лугі-разлогі!
Цераз вас ідуць пуцінкі-дарогі.
Калі хлопца я шчыра любіла —
Да яго сцяжынку пралажыла (I, 234);
Устрахнуў Максім кудрамі — годзе плакаць, годзе.
Цяжка-важка, сумнёсенька ён заводзе:
«Мае дзетачкі, мае дробныя,
Вы наплачаецеся, нагалосіцеся,
Бо не стане у вас татачкі!
Хто вас будзе гадаваць, адзяваць?
І ад цёмнай ночы укрываць?
Станеце вы, дзеткі, жабракамі,
Пойдзеце барамі-лугамі,
Ды гасцінцамі-дарогамі (I, 257).

Для паэтычнай мовы М. Багдановіча характэрна таксама выкарыстанне складаных назоўнікаў эмацыянальна-ацэначнага характару, якія надзвычай яскрава выявіліся ў вершаванай казцы-паэме «Мушка-зелянушка і камарык — насаты тварык»: ...блізка рэчкі Самацэчкі; ля мушкі-пялюшкі ўвіхацца; сватоўя-хрушчы уссядаюць; з бацькам-маткай штось

размаўляюць; браў жаніх ад мушкі-дзяўчыны дарагі ручнік з павучыны; а найстаршая баярачка-чмяліха так спявала, аж баяр пабрала ліха; горка мушка-ўдава галасіла, скорай смерці у бога прасіла; ...ляжыць тут камар-камарочак, у каторга з локаць насочак.

Абапіраючыся на сюжэт, вобразы і рытміка-інтанацыйны склад беларускай народнай песні, паэт стварыў самабытны твор, прасякнуты сардэчным болем і замілаванасцю да роднай гаворкі, перадаў пяшчоту сваіх адносін да лірычных герояў, паказаў незвычайную меладычнасць і звонкасць беларускага слова:

Захісталася сасонка баравая,
Затужыла дзяўчынанышка маладая,
Жартаўлівая пяюшка-сакатушка,
А па імені — мушка-зелянушка:
«Ой, чаму ж ды не судзілася мне долі,
Што мяне і не сваталі ніколі?
А пасагу прабагатага я маю:
Куст шыпшыны ад краю і да краю,
Шчэлка ў яблыні — пры ветры каб хавацца,
Лісьць альховы — на ночку пакрывацца,
Ды да краю поўны мёдам кацялішча
З жалудзёвай вялізнай скарлупішчы... (I, 237).

Шырокія семантыка-стылістычныя магчымасці выяўляюць складанні-дзеясловы М. Багдановіча. Характэрна, што яны сустракаюцца толькі ў вершаваных творах і ў колькасных адносінах значна ўступаюць складанням іншых часцін мовы (усяго зафіксавана 16 складаных дзеясловаў). За выключэннем міжстылявога дзеяслова **благаславіць** кніжнага паходжання, усе астатнія ўяўляюць сабой раздзельнааформленыя кампаненты-асновы двух простых дзеясловаў, кожны з якіх захоўвае свае граматычныя адзнакі: лаза зялёная жаліцца-шуміць (I, 32), мы... цягнемся-паўзём (I, 33), вецярок... ледзьве чутна варуша-калыша (I, 40), адыйдуць-адлынуць... трывогі жыцця (I, 53), кішмя-кішаць у зёлках гады (I, 74), калі ж у ім умру-загіну (I, 99), і пабіў-паламаў сабе косці (I, 242), ён ідзе-не-ідзе, супыняецца (I, 256), я вясною пляснусь-ўскалыхнусь (I, 432), а як сыпнулі-урэзалі музыкі (I, 239) і інш.

Складаныя дзеясловы адзначанага тыпу ўзыходзяць да адпаведных фальклорна-дыялектных форм і характэрны мове твораў амаль усіх беларускіх пісьменнікаў пачатку ХХ ст. Выкарыстоўваюцца такія кампазіты і ў мове сучаснай беларускай мастацкай літаратуры (параўн.: Пшыста ўецца-спелецца густая дзераза (А. Александровіч); Даверліва шэпча-расказвае Аповесць народнай душы (Г. Бураўкін); Колькі ў краі бацькоўскім празрыстых крыніц, Колькі іх, між пагоркаў, булькоча-звініць (Н. Гілевіч); ...а калі брат у розум увойдзе-ўбярэцца, то і ён будзе разумнейшы за таго самá (У. Караткевіч); Другі год мілююцца-цешацца, а пажаніцца не могуць (М. Лобан).

Акрамя складаных прыметнікаў, назоўнікаў і дзеясловаў, у мове твораў М. Багдановіча сустракаюцца і кампазіты іншых часцін мовы, найперш прыслоўі і лічэбнікі. Аднак у колькасных адносінах яны малалікія. Большасць з іх адносіцца да традыцыйных утварэнняў, якія ўжываліся яшчэ ў помніках агульнаўсходнеславянскай і старабеларускай пісьменнасці: **абодвух, больш-менш, двакроць, мімаволі, недаўгавечна, семкроць, сягоння, штогод**. І толькі паасобныя кампазіты з'яўляюцца прыпалежнасцю вусна-гутарковай мовы: **бадай-што, вось-вось, дзе-нідзе, дзе-што, калі-нікалі, ледзь-ледзь, там-сям**.

Назіранні над складанымі словамі ў мове твораў М. Багдановіча дазваляюць характарызаваць іх як важны лексіка-стылістычны сродак моўнай выразнасці. Аўтар «Вянка» здолеў творча выкарыстаць як багацейшыя традыцыі кніжна-літаратурнага, так і народна-дыялектнага тыпаў кампазітаўтварэння, стварыў яркія і запамінальныя вобразы, тым самым істотна пашырыў і развіў словаўтваральныя і эстэтычна-граматычныя магчымасці беларускага слова. Складанні М. Багдановіча, як і іншых пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, у далейшым сталі ўзорам

беражлівага стаўлення да наймення, ашчаднага і ўдумлівага абыходжаньня з кожнай залацінкай роднай мовы.

¹ Лойка А. Максім Багдановіч // Багдановіч М. Збор твораў: У 2 т. Т. 1. Мн., 1968. С. 7.

² Гл.: Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1984. С. 246.

³ Гл.: Погодин А. Л. Следы корней-основ в славянских языках. Варшава, 1903; Немировский М. Я. Сложные слова в русском языке // Русский язык в школе. 1946. № 3—4; Абакумов С. И. О сложных словах в русском языке // Там же; Яцимирский Б. М. Развитие способов словосложения в русском языке советской эпохи // Уч. зап. Ивановского гос. пед. ин-та. 1954. Т. 6.

⁴ Гл.: Селищев А. М. Избранные труды. М., 1968. С. 106 і далей.

⁵ Багдановіч М. Збор твораў: У 2 т. Т. 2. С. 167, 170.

⁶ Крыніцзнаўчай асновай матэрыялу паслужылі ўсе напісаньы па-беларуску мастацкія творы М. Багдановіча, а таксама публіцыстыка і крытычныя артыкулы, змешчаныя ў двухтомным выданні яго твораў.

⁷ Багдановіч М. Збор твораў: У 2 т. Т. 2. С. 168.

Г. І. КУЛЕШ

ПАПАЎНЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ ЛЕКСІКІ НА УЛАСНАЙ МОЎНАЙ БАЗЕ

У апошнія дзесяцігоддзе значна актывізаваліся працэсы папаўнення беларускай грамадска-палітычнай лексікі на базе ўласнага моўнага матэрыялу.

Уласна беларускімі неалагізмамі лічаць словы, якія «утвораны з уласнага матэрыялу па ўласных словаўтваральных мадэлях»¹. Да такога тыпу неалагізмаў можна аднесці, напрыклад, **жальбіны**: Грамадскае аддзяленне Беларускага фонду культуры сумесна з Палацам культуры прафсаюзаў у Мінску арганізавалі і правялі тут **жальбіны** — дабрачыннае мерапрыемства, прысвечанае памяці ахвяр рэпрэсій у нашай краіне (ЛіМ. 1990. 21 верас.). Значэнне слова раскрываецца ў прыведзеным тэксце, паколькі гэта прыклад першага выпадку яго ўжывання. Неалагізм **жальбіны** ўтвораны ад асновы вядомага беларускага слова **жальба** пры дапамозе суф. **-ін(а)** па ўзору найменняў, якія абазначаюць абрады: **агледзіны**, **імяніны**, **радзіны**. Ён папоўніў словаўтваральнае гняздо **жаль** — **жальба** — **жальбаваць**.

Суфіксальным спосабам утвораны таксама **бэнээфавец**: Ды ён жа **бэнээфавец**... Недарэмна ж так за іх заступаўся! (ЛіМ. 1990. 13 ліп.); **абэцэдаршчына**: На жаль, наша школа застаецца кансерватыўнай, і «**абэцэдаршчына**» засела там моцна (ЛіМ. 1990. 24 жн.).

Да ўласна беларускіх адносяцца як неалагізмы, што называюць з'явы непасрэдна нацыянальнага грамадска-палітычнага жыцця (**жальбіны**, **бэнээфавец**, **абэцэдаршчына**), так і словы, узнікшыя ў выніку калькавання для абазначэння з'яў больш шырокага характару. Словы-калькі, якія ствараюцца па ўласных словаўтваральных мадэлях на аснове ўласнага моўнага матэрыялу, правамерна лічыць ўласна беларускімі на падставе разумення працэсу калькавання як не простага замены «чужога слова сваім, а іменна стварэнне такой замены з уласных моўных сродкаў»². У апошні час шляхам структурнага калькавання беларуская грамадска-палітычная лексіка папоўнілася такімі словамі, як **раздзяржаўленне**, **дзяржпрыёмка**, **арэндадаўцы**, **законапаслушэнства**, **светагаспадарчы**, **камерцыялізацыя**, **дэпартызацыя** і інш.

Калькаванне — творчы працэс, ён патрабуе пошукаў найбольш адэкватных і разам з тым тыповых для данай мовы сродкаў. Так, напрыклад, рускае слова **счётчик** 'асоба, якая праводзіць апытанне грамадзян у час перапісу насельніцтва', ужыванне якога асабліва актывізавалася ў час усесаюзнага перапісу насельніцтва, спачатку было скалькавана як **лічыльшчык**: Дакладная работа **лічыльшчыкаў** у значнай меры — вынік актыўнай дапамогі партыйных, савецкіх, гаспадарчых і грамадскіх арга-